

GRADIVO ARHIVA BIH O SLANJU SRPSKE DJECE NA PREHRANU U HRVATSKU I VOJVODINU TIJEKOM 1917. I 1918. GODINE

392

Sažetak: Zbog odlazaka radno sposobnog stanovništva u rat, suše i niskih otkupnih cijena stoke, došlo je do pojave gladi u Bosni i Hercegovini u kasno ljeto 1917. godine. Najugroženiji su bili djeca i stariji. U navedenim okolnostim *Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije* pokrenuo je akciju privremenog izmještanja djece iz najugroženijih bosanskohercegovačkih kotara u Hrvatsku, a potom i u Vojvodinu. Glavnina srpske djece koja je slana na prehranu bila je iz istočne Hercegovine, područja Bihaća i istočnih kotara koji su pripadali Okružnoj oblasti Sarajevo. Tijek navedene akcije dijelom je moguće rekonstruirati i uvidom u arhivsko gradivo Arhiva Bosne i Hercegovine. Glavnina se navedenoga arhivskog gradiva nalazi u fondu Zemaljske vlade za BiH, a dio u arhivskom gradivu organa koji su upravljali Bosnom i Hercegovinom nakon završetka Prvoga svjetskoga rada. Riječ je o arhivskom gradivu iz fondova Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919–1921, Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1920–1921, Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži i Pokrajinska uprava za BiH.

Ključne riječi: glad u BiH, srpska djeca na prehrani u Hrvatskoj i Vojvodini, fondovi Arhiva BiH

Odlazak radno sposobnog stanovništva u rat, te višemjesečna suša, glavni su razlozi pojave gladi na području Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 1917. godine. Pored BiH, ugroženi su bili i pojedini krajevi u Hrvatskoj koji su se našli u istoj situaciji, prvenstveno Istra i Dalmacija.² U cilju ublažavanja izrazito nepovoljnih socijalnih prilika, koje su posebno teške bile u obiteljima čiji su hranitelji mobilizirani ili su poginuli u ratu, u Zagrebu je osnovan *Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije*. Jedan od vidova njihove djelatnosti ogledao se i u organiziranju privremenog izmještanja djece s područja Istre, Dalmacije i

¹ arhivski savjetnik, simun.novakovic73@gmail.com

² Prve informacije o slanju djece na prehranu nalazimo na stranicama *Sarajevskog lista* koji početkom rujna 1917. godine piše da je u Đakovo dovedeno 112 djece iz okolice Zadra i Splita. Usp. „Dalmatinska djeca u Slavoniji“, *Sarajevski list*, br. 218, 6. 9. 1917, 3. Nekoliko dana kasnije pišu da je u Đakovu smješteno 62, a u okolici 30 djece. Za djecu se kaže da su iz stare bijele Hrvatske: Zadra i okolice, Splita, Sinja, Kaštela Starog, Jesenice, Omiša, Paga i Raba. Usp. „Dalmatinske vijesti“, *Sarajevski list*, br. 229, 19. 9. 1917, 2.

Bosne i Hercegovine u Hrvatsku, a tijekom 1918. godine i u tzv. južne ugarske pokrajine, odnosno Vojvodinu. Na čelu *Središnjeg odbora* nalazio se dr Josip Šilović.³

O slanju bosanskohercegovačke djece na prehranu već se dosta pisalo. Važan povijesni izvor za ovu problematiku predstavlja *Spomenspis na spasavanje istarske, dalmatinske i bosanskohercegovačke djece* (1921) Ljudevita Krajačića u nakladi *Narodne zaštite*. Djelomično se problematikom slanja djece na prehranu bavio i fra Oton Knezović u svojoj knjizi *Život i rada fra Didaka Buntića* (1938). Problematiku slanja djece na prehranu posebno je aktualizirao fra Andrija Nikić svojom knjigom *Godine gladi* (1995).⁴ Međutim, sva nevedena literatura, ali i dobar dio kasnijih radova koji se bave ovom problematikom, obrađuje slanje katoličke djece iz Hercegovine⁵, dok se u srpskim

³ O djelovanju dr Josipa Šilovića u akciji zbrinjavanja djece pisala je Agneta Szabo (vidi: Szabo, Josip Šilović, 2016: 293-309), a o osnivanju i radu *Središnjeg odbora* Hrvoje Malčić i Mislav Gabelica (vidi: Malčić-Gabelica, 2009: 231-272).

⁴ On je u spomenutoj knjizi, objavljenom prvi put 1974. godine, obradio širi kontekst događanja koja su dovela do gladi u Hercegovini, a u vezi sa slanjem djece, detaljnije opisuje putovanje samo prve dvije skupine, dok o ostalim putovanjima piše dosta kratko. U nastavku knjige govori o povratku djece, a na kraju donosi popise djece koja su boravila na prehrani u Hrvatskoj. Kao izvore za ovu knjigu većinom se koristio Arhivom Hercegovačke franjevačke provincije, arhivima nekih župa, člancima iz časopisa *Kršćanska obitelji* i *Hrvatski narod*, te nekim drugim izdanjima koja se bave životom i radom fra Didaka Buntića (usp. Nikić, 1995).

⁵ Godine 1978. objavljena je *Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, koja se u širem kontekstu bavi životom i radom fra Didaka Buntića, a tek se djelomično dotiče problematike spašavanja gladne djece. O njihovom se slanju na prehranu bavi samo članak *Spasitelj sirotinje* (str. 85-89) Ive Bagarića. Jedan od cjelovitijih prikaza akcije slanja hercegovačke djece na prehranu u Hrvatsku objavljen je u *Glasilu Dana fra Didaka Buntića*, koje je tiskano u povodu 90. obljetnice spašavanja od gladi naroda u Hercegovini. Spomenuto *Glasilu* donosi širok prikaz političko-ekonomskih prilika u Hercegovini, a piše i o uzrocima gladi, putovanjima djece, popisima djeca koja su putovala na prehranu, njihovu životu u Slavoniji, te drugim aspektima koji su bili u izravnoj vezi sa samom akcijom. *Glasilu Dana fra Didaka Buntića* se prilikom obrade ove teme služilo Arhivom Hercegovačke franjevačke provincije, Arhivom Biskupskog ordinarijata u Mostaru, nekim ondašnjim časopisima (*Sarajevski list*, *Kršćanska obitelj* i *Narodna sloboda*), Krajačićevim *Spomenspisom*, Nikićevom knjigom *Godine gladi*, te čitavim nizom drugih izvora koji se bave životom i radom fra Didaka Buntića. Problematikom slanja djece na prehranu u Hrvatsku posljednjih se godina bavi povjesničarka Mira Kolar. Ona u svojoj knjizi *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata* daje cjelovit prikaz osnivanja i djelovanja *Lige za zaštitu djece* i *Središnjeg odbora za zaštitu porodica* i u ratu poginulih vojnika *Kraljevine Hrvatske i Slavonije*. Pored opisa putovanja istarske i dalmatinske djece, u poglavlju *Bosansko-hercegovačka djeca dolaze 1917. i 1918.* opisuje okolnosti njihova slanja. Obraduje putovanje prve tri skupine, dok četvrtu uopće ne spominje, nego navodi da je nastala kraća stanka „uprkos velikom pritisku iz Hercegovine da se nastavi sa spašavanjem djece prije zime.“ (Kolar 2008: 100). U knjizi se ne obrađuju putovanja koja su uslijedila kasnije, krajem 1917. i tijekom 1918. godine. U prilogu su objavljeni popisi udomitelja. U zborniku *Fra Didak Buntić - čovjek i djelo* (Mostar, 2008) nalazi se posebno poglavlje *Spašavanje siromašnih i ugroženih - uzroci i posljedice* u kojemu se nalazi nekoliko članaka koji se bave ovom problematikom. Vlado Puljiz donosi cjeloviti prikaz uzroka gladi u Hercegovini tražeći odgovore na pitanja zašto je Hercegovina češće od naših drugih krajeva bila pogođena glađu i zašto je hercegovački čovjek bio više izložen borbi za egzistencijalno održanje. Vidi četiri uzroka gladi 1917. godine, a to su suša, pomanjkanje

povijesnim krugovima o ovome dosta manje pisalo, što u neku ruku može izgledati čudno jer arhivsko gradivo otkriva manje poznati podatak da je na prehrani boravilo više srpske nego hrvatske djece. Izuzetak predstavlja rad Mare Šovljakov koja je prikazala slanje srpske djece na prehranu, koristeći se većim dijelom arhivskom gradivom Arhiva SANU u Sremskim Karlovcima, Arhiva Vojvodine, te arhivskim gradivom historijskih arhiva Novog Sada, Kikinde i Matice srpske.⁶ Ona u svojoj knjizi daje širok prikaz političkih i socijalnih prilika u BiH i Vojvodini. Posebno je njezin rad bitan u kontekstu činjenica da upućuje i na druge izvore srpske historiografije koji barem usputno govore o ovoj problematici.

Iz sažetog prikaza dosadašnjeg bavljenja ovom temom i izvora koji su korišteni, vidljivo je da se nitko od njih nije služio arhivskim gradivom Arhiva BiH. S obzirom da ono do danas nije značajnije korišteno u kontekstu navedene teme, pretpostavljamo da bi moglo dodatno rasvijetliti jednu od najznačajnijih humanitarnih akcija provedenih na području Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskoga rata. Stoga držimo i bitnim ukazati na njegovo postojanje s ciljem da se njegovim korištenjem rasvijetli i ovaj dio bosanskohercegovačke povijesti. Ukazat ćemo na postojanje arhivskog gradiva koje govori o socijalnim prilika u BiH koje su dovele do slanje djece, te na posljertku prikazati arhivsko gradivo koje obrađuje problematiku slanja djece na prehranu, kao i problematiku povratka djece kući. Bitno je napomenuti da cilj ovoga rada nije s povijesnog aspekta opisati samo slanje djece na prehranu, nego ukazati na postojanje arhivskog gradiva koje do danas povjesničari nisu koristili, a koje je nezaobilazan izvor da se na cjelovit način prikažu ukolnosti i sami tijek slanja srpske djece na prehranu u Hrvatsku i Vojvodinu.

radne snage, prisilni otkup stoke po niskim cijenama, te prekid iseljavanja. U nastavku ukoliko govori o pokretačima akcije slanja djece na prehranu u Hrvatsku, osnivanju terenskih odbora, smještaju djece i njihovu povratku kući (usp. Puljiz, 2009: 183-207). Marinka Bakula Anđelić i Dražen Kovačević ukoliko govore o putovanjima djece, a više se bave uvjetima i pravilima njihova boravka kod udomitelja, te povratkom kući. U nastavku se članka donose neka svjedočenja sudionika akcije (usp. Bakula Anđelić, Marinka Kovačević, Dražen, 2009: 208-228). Hrvoje Malčić i Mislav Gabelica se u svom članku bave osnivanjem i radom *Središnjeg odbora*, slanjem djece na prehranu, njihovu povratku, te brojem odaslane i vraćene djece (usp. Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav 2009: 230-271). Nekadašnja uposlenica Arhiva Bosne i Hercegovine Mina Kujović se svome radu uglavnom drži podataka koje je objavio dr Eugen Sladović u svojim feljtonima u *Sarajevskom listu*. Pored slanja katoličke djece, govori i o slanju srpsko-pravoslavne i muslimanske djece, s posebnim naglaskom na njihov smještaj u Vinkovcima (usp. Kujović, 2010: 35-49). Zanimljivi prilozi o slanju hercegovačke djece na prehranu u Hrvatsku mogu se naći i u zborniku radova sa znanstvenog skupa *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, koji je 2015. godine održan u Vukovaru. Agneza Szabo se u svom radu bavi likom i djelom predsjednika *Središnjeg odbora* dr Josipa Šilovića (usp. Szabo, Agneza, 2016: 293-309), a Mira Kolar Dimitrijević ukoliko govori o svim aspektima akcije slanja, te u prilogu članka donosi popis udomitelja (usp. Kolar Dimitrijević, Mira 2016: 311-337). Nedavno se ovom temom bavio i Šimun Novaković, koji je obradio slanje samo katoličke djece (usp. Novaković, 2020: 27-101).

⁶ Usp. Šovljakov, Mara, *Glad u Bosni i Hercegovini i smještanje 10.000 dece u Karlovačku mitropoliju 1917-1920*, Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Vojvodine, Istorijski arhiv Užice, Banja Luka – Novi Sad 2021.

Na ovaj način želimo potencijalnim istraživačima olakšati pristup i pronalazak arhivskog gradiva koje govori o temi slanja djece na prehranu. Stoga ćemo u samom tekstu navoditi detaljnije odrednice klasifikacijskih oznaka pojedinih spisa koji govore o ovoj problematici, a potom prikazati ostale dokumenate koji se nalaze u spisu iste klasifikacijske oznake.

IZVORI ARHIVA BIH O SLANJU SRPSKE DJECE NA PREHRANU

Teške socijalne prilike u Bosni i Hercegovini, prvenstveno uvjetovane odlaskom muškoga stanovništva u rat, sušom i zapljenom i niskim otkupnim cijenama stoke doveli su do teškog socijalnog stanja i pojave gladi. U navedenim okolnostima, u cilju zaštite najugroženijih organizirano je slanje djece na prehranu. Podatke o njihovu slanju uglavnom pronalazimo u fondu Zemaljske vlade za BiH,⁷ godišta 1917. i 1918, u dijelu arhivskog gradiva koje se odnosi na rad škola koje su tijekom školske godine slale izvješća Zemaljskoj vladi o svome radu i pisale o problemima s kojima se susreću.⁸ U navedenim se dopisima često govori o teškim socijalnim prilikama, nemaštini i neredovitom pohađanju nastave, jer su djecu roditelji često ostavljali doma da rade kućanske poslove. U nekim se školskim izvješćima govori i o umiranju od gladi. U navedenim su okolnostima škole nerijetko tražile dopuštenje za raniji završetak školske godine. Za uvid cjelovite situacije trebalo bi pregledati pojedinačna izvješća svake škole.⁹ U ratnim godinama po njima su

⁷ „Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu počela je da radi 1. januara 1879. godine. Ona je bila podređeni i izvršni organ Zajedničkog ministarstva finansija, Odjeljenja za BiH, a vrhovni upravni organ za administrativno-teritorijalne organe u Bosni i Hercegovini, tj. za okružne oblasti, kotarske urede i kotarske ispostave. Jednoj okružnoj oblasti (bilo ih je šest, sa sjedištem u Banjaluci, Bihaću, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli) pripadalo je više kotarskih ureda i ona im je bila nadležni teritorijalni organ, a kotarske ispostave su bile podređene kotarskim uredima. [...] U početku je Zemaljska vlada za BiH imala 3 odjeljenja - I za unutrašnju upravu, II za pravosuđe, III za finansije, a od 1893. 4, pod nazivima - I političko-administrativno, II finansijsko, III pravosudno, IV građevinsko. Do nove organizacione promjene došlo je 1912. godine. Tad je obrazovano 6 odjeljenja - I političko-administrativno, II finansijsko, III pravosudno, IV privredno, V bogoštovlje i nastava, VI građevinsko odjeljenje“. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 43. Uvidom u inventar fonda Zemaljske vlade BiH za 1917. godinu postaje vidljivo da sadrži 329 kutija, koje su podjeljene na sljedeće tematske cjeline: Lokalna samouprava, Administracija, Policija, Žandarmerija, Bosanskohercegovačke trupe, Statistika, Općine, Religija, Školstvo, Znanost i umjetnost, Zemaljski muzej, Zdravstvo, Veterinarstvo, Voćarstvo, Poljoprivreda, Šumarstvo, Trgovina, Industrija, Kućna radinost, PTT veze, Građevinarstvo, Željeznice, Saobraćaj, Hoteli i banje i Sudstvo (usp. *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, opći spisi 1915–1918, sumarno-analitički inventar*, priredila Mina Kujović, Arhiv BiH, 2007).

⁸ Navedeno arhivsko gradivo ima bližu odrednicu *Administrativno ekonomskim izvještajima*, šifre 87, raspona kutija 166-174 za 1917. godinu i odrednicu Školstvo - osnovne škole, raspona kutija 260-289 za 1918. godinu. Usp. *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, opći spisi 1915–1918, sumarno-analitički inventar* (priredila Mina Kujović), Arhiv BiH, 2007.

⁹ Primjerice, Viktorija Drakulić, učiteljica u narodnoj školi u Mekoju Grudi, kotarski ured Bileća, u svome izvješću za potrebe siromašne školske djece i ratne siročadi Zemaljskoj vladi 22. lipnja 1918. godine piše: „1) Ovdašnji je kraj u opće vrlo siromašan, te se nije mogla provoditi akcija da bi se siromašniji učenici mogli prehraniti kod bogatijih, niti su učenici mogli u školu donositi hrane, da međusobno razdijele, a tako ni odjela ni obuće, jer su poprečno svi siromašni. 2) U

se provodile različite humanitarne akcije za siromašnu djecu i djecu poginulih vojnika, tako da se dio arhivskog gradiva odnosi i na spomenutu problematiku.¹⁰ Glavnina se

ovdašnjem kraju nisu se mogli obrazovati dječji odbori za sakupljanje dobrovoljnih darova u novcu i naravi, pošto je ovdašnji pogranični kraj vrlo siromašan. Narod je usljed evakuacije raskućio, a ljetina je prošle godine bila sasvima slaba, tako da ni sam narod nije ništa imao. 3) Iz ovdašnje škole u sporazumu sa učiteljima vjere, otišlo je na prehranu u Slavoniju u ovoj školskoj godini svega 12 učenika. 4) U ovdašnjim seoskim prilikama nije moguće s djecom priređivati zabave, pošto nije moguće ništa prirediti, što bi za zabavu trebalo. Kuće su također vrlo raštrkane, te nije moguće prirediti sijela. Za ratnu siročad sakupila je učiteljica svotu od 101 K 30 h, te je tu svotu u ime starateljskog vijeća poslala kot. sudu u Bileći, dne 16. 9. 1917, te je sud ujedno primitak potvrdio dopisom od 1. okt. 1917. broj 191 prez/1917. 5) Siromašna školska djeca i ratna siročad dobila su od kot. ureda u Bileći za ovu godinu platna za odijela te im je razdijelila ovdašnja oružnička postaja. 6) Školu su u ovoj godini pohađale su samo 4 djevojčice i to iz I. god. 1 djevojčica, iz II. god. 2 i 1 iz III. god. te su učenice iz ručnog rada podmirivale samo svoju potrebu. Veća se akcija iz ručnoga rada u pogledu potrebe za narod nije mogla poduzeti. 7). Kod ovdašnje škole osnovale su se dječije kuhinje dne 21. 2. 1918. na nar. zem. Vlade od 14. apr. 1917. broj 62.563/V-2. Djeca su dobivala brašna od kot. ureda u Bileći do 23. 4. 1918. g., a od 30. 4. do 1. 6. 1918. dobivala su suhe šljive i kruške. Škola je sakupljala na gornju naredbu dobrovoljne priloge, te je sakupila u mjesecu februaru 13 K, martu 35 K 96 h, aprilu 16 K, maju 18 K, ukupno 82K 96 h. Ova se je svota upotrebila za namicanje živeža.“ Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1918, kut. 284, šif. 87/201-230, br. 80.

¹⁰ O teškom stanju u Hercegovini saznaje se i iz izvješća Područnog ureda Mostar Zemaljskoj vladi od 1. srpnja 1917. o tijeku akcije prikupljanja potpore za siromašnu djecu. U dopisu stoji: „Dass nach hier erligenden Berichten der Schulen für die obangeführten sehr wenig gemacht wure, da angeblich die Landbevölkerung sehr arm sei und heuer grosser Mengel an Nahrungsmittel gewesen, das welchen Grudne diese Aktion leider nicht mit einer Erfolg begleitet wurde. Es wurde in der Schule Blagaj 207 K 50 h, Žitomisljić 101 K 50 h, Potoci 64 K für obige Zwecke gesammelt und die vorhandenen Lebensmittel angekauft und an die Kindere verteilt.“ Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1918, kut. 278, šif. 86/181-217, br. 2868/1917. Zemljska vlada za BiH je 20. kolovoza 1917. godine pokrenula akciju sakupljanja rublja, odijela i obuće za siročad palih junaka. Poziv je upućen svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i vladinom povjereniku za grad Sarajevo. U pozivu se navodi da će Zemaljska vlada „na jesen otvoriti više zemaljskih sirotišta, u koja će se smjestiti siročad palih junaka. Premda zemaljskoj vladi za izdržavanje tih sirotišta stoji dosta sredstava i novca na raspoloženju, ipak ostvarenje ove zamisli iziskuje saglasnu saradnju cijeloga pučanstva sa zemaljskom vladom. Stoga je zemaljska vlada izdala poziv na narod, u kojem se potiče sabiranje rublja, odijela i obuće za siročad.“ Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1918, kut. 278, šif. 91/21-14, br. 149.706. Humanitarne akcije nekih škola nisu imale nacionalni predznak. Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo 6. prosinca 1917. godine podnio je izvješće Zemaljskoj vladi o razdiobi obuće i odjeće, te hrane siromašnijoj školskoj djeci tijekom školske 1916/1917, „s pripomenom da ću i ove 1917/1918. školske godine obućom i kruhom, a po mogućnosti i odjećom, pripomoći siromašnu mladež ovdašnjih narodnih osnov. škola.“ Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1918, kut. 278, šif. 86/181-217, br. 17.018. Skupština Starateljskog vijeća za grad Sarajevo 6. srpnja 1918. donijela je rezoluciju kojom se umoljava Zemaljska vlada da iduće školske 1918/1919. godine „zavede davanje siromašnoj djeci osnovnih škola toplu hranu, sastojeću se od kruha i variva. Hranu bi djeca trebala dobiti u školi, koju bi im dostavljale putujuće kuhinje. Ako to ne bi bilo izvodivo, onda neka dobiju hranu u pučkim kuhinjama.“ Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god.

arhivskog gradiva o slanju djece na prehranu nalazi u kutiji 176¹¹, u spisu pod naslovom *Kindertransport nach Kroatien*.¹² Prvih se nekoliko spisa iz navedene kutije odnosi na slanje hrvatske katoličke djece iz zapadne Hercegovine.¹³ Prvi se put slanje srpske djece spominje 20. listopada 1917. godine¹⁴, u dopisu Zemaljske vlada okružnim mostarskim vlastima da se u narednom razdoblju više neće na prehranu slati katolička, nego isključivo srpska i muslimanska djeca.¹⁵ U istom je spisu i poziv bihačkim okružnim vlastima da se uključe u akciju te da sačine popis do 500 srpske djece koja bi se slala na prehranu u Hrvatsku. U spisu se nalaze još neke upute u vezi sa organiziranjem samoga putovanja, te dopis Kotarskog ureda iz Trebinja da kod njih nema zainteresiranih za slanje djece na prehranu, sarajevskih okružnih vlasti s brojem djece koja se predlažu za slanje iz Čajniča, Višegrada, Foče, Fojnice i Sarajeva, vlasti iz Bihaća s brojem djece koja se predlažu za slanje iz Bihaća, Cazina, Bosanske Krupe i Ključa, s napomenom da će se informacija za Bosanski Petrovac i Sanski Most dostaviti naknadno. Od spisa oznake 91-16/15 nalaze se dokumenti koji govore o slanju djece svih nacionalnosti. Spis sadrži arhivsko gradivo s pozivom Zemaljske vlade okružnim vlastima u Mostaru, Bihaću i Sarajevu da nastave s pripremanjima za slanje djece na prehranu, podatke sarajevskih okružnih vlasti o broju djece koja bi se slala na prehranu iz kotara Visoko, popis imena djece koja se predlažu za slanje iz Visokoga i Vareša, jedan dokument kojim mostarske okružne vlasti obavještavaju kotarske urede u Gacku, Bileći i Trebinju o pokretanju akcije, s napomenom da je za smještaj srpske djece u Hrvatskoj osigurano 800-1200 mjesta, kao i obavijest da je proved-

1918, kut. 278, šif. 86/181-217, br. 284. Starateljstvo vijeća davanje tople hrane vidi i kao jedan od vidova da se spriječi povećanje broja skitnica jer „budne li u školi bilo hrane, tada će sigurno ovim skitnicama biti teško zavoditi nevinu školsku djecu da ne pohađaju školu.“

¹¹ Riječ je o spisu koji ima oznaku 91 (1-23) – *Osnovne škole i akcija prikupljanja pomoći za rat među školskom djecom*.

¹² Spisi se uglavnom sastoje od prijepisa korespondencije institucija koja su sudjelovale u slanju djece, ponekog izvornog dokumenta i telegrama koje su spomenute institucije razmjenjivale.

¹³ U spisu oznake 91-16/3 od 10. rujna 1917. godine nalazi se korespondencija Zemaljske vlade, Središnjeg odbora i Okružnog ureda u Mostaru, te nekoliko usputnih željezničkih postaja kroz koje je vlak na putovanju do Bosanskog Broda prolazio. U spisu se nalazi i nekoliko originalnih telegrama i drugih dokumenata. Spis oznake 91-16/4 od 24. rujna 1917. godine odnosi se na opskrbu djece opancima, spis 91-16/5 na transport od 26. rujna, a spominje slabu organizaciju i otpremu manjega broja djece od planiranoga. Spis oznake 91-16/7 od 2. listopada govori o transportu od 3. listopada, a riječ je o najavi Zemaljske vlada Središnjem odboru da djeca dolaze, obavijesti za usputne postaje u Žepču, Konjicu i Doboju u vezi sa za opskrbom, odnosno u Bosanskom Brodu za doček djece. U sklopu spisa 91-16/7 nalaze se pismo fra Dominika Mandića o drugom transportu i popis odaslane djece. U ovom se spisu nalazi i primjerak službenog glasila Središnjeg odbora *Narodna zaštita* sa člankom dr Eugena Sladovića pl. Sladoevičkoga „Putovanje druge ferijalne kolonije hercegovačke djece u Hrvatsku“. Usp. *Narodna zaštita*, br. 17 i 18. 1. 11. 1917, 8-9. U spisu se nalazi i nekoliko primjeraka *Sarajevskog lista* s opisima putovanja druge i treće ferijalne kolonije. U spisu oznake 91-16/12 od 18. listopada 1917. godine počinje se govoriti i o slanju muslimanske djece.

¹⁴ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1917, kut. 176, šif. 91-16/13, br. 191.668/17. U nastavku ćemo, u cilju izbjegavanja ponavljanja, za dokumente koji se nalaze u istom spisu navoditi samo broj dokumenta na koji se konkretni navod odnosi.

¹⁵ Usp. Isto, br. 11784/17.

bu akcije slanja na prehranu na sebe preuzeo Visoki upravni i školski savjet u Sarajevu.¹⁶ Konkretna se najava odlaska prve skupine srpske djece spominje 10. studenoga 1917. godine (spis oznake 91-16/22). U istom se spisu nalazi i akt upućen u Bihać s naputkom da za navedeno područje ima osigurano 500 mjesta, dopisi upućeni u Sarajevo i Mosta u vezi sa organiziranjem otpreme srpske i muslimanske djece.¹⁷ U spisu se bez oznake šifre, broj dokumenta 210.139 od 11. studenoga 1917. godine, govori o organiziranju transport prve skupine srpske djece. Uz ovaj se dokument nalazi i nekoliko telegrama upućenih u Trebinje, Zagreb i Mostar u vezi sa organiziranjem prijevoza djece od Trebinja do Mostara, te primjerak zagrebačkog časopisa *Novosti* s člankom „Što čutiš... čutiš Srbije tužni?“ koji poziva da se i Srbi uključe u akciju slanja djece na prehranu. Članak je očito objavljen zbog sumnjičavosti srpskoga pučanstva prema akciji slanja djece na prehranu.¹⁸ U povodu

¹⁶ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1917, kut. 176, šif. 91-16/15, br. 177915/17.

¹⁷ Usp. Isto, šif. 91-16/22, br. 202.237/17.

¹⁸ Navedeni tekst glasi: „Šta čutiš... čutiš Srbije tužni? Ili ti se srce skamenilo od patnja ili od straha zanijemilo, oglavilo, pa ne čuje plača ni uzdaha, pa ne vidi jada i nevolje niti bezdane strašne i proklete, što proždire, što je još ostalo... Zar ne znaš što je glad? Zar ne znaš što je mrak? Zar nijesi čuo za Bosnu napačenu, ni Hercegovinu zemlju kamenu? Il možda misliš: pa dobro im je, imaju kamena obilje. Ma tvrdo je!... Ali možda se smekša. Jest, jest! Možda se smekša!... Pa i vi vjetrovi smjeli i mrazevi kruti i snjegovi bijeli, ne budite hladni, kruti, mnogo. A ti ne dršči tanka gola nogo, ni ti ne jako tijelo. O, kako je grozno to opijelo... srpsko. Da, da! Možda ni zima neće biti odviše zimna. Možda se i ona smiluje gladnim ručicama, bosim nožicama. Srbi! Vi iz bratske zemlje Hrvatske, Slavonije i Srijema, a osobito vi braćo iz blagosovene plodne Bačke, Banata, i svi dobri ljudi, koji ne brojite zrna žita svog, ne bacajte mrvu sa sofe svoje. Ne bacajte, grjehota je... Ima djece koja su željna tih mrvica... A vama se, mnogome, prosipa i na stolu i u hambaru u kesi. Ima djece gole i bose... Bolne i nejake. Pa zar ćemo čekati da se kamenje smekša i da se mrazevi zgriju i smiluju prije nego tvoje bratsko srce? Zar niko da se sažali na ove male mučenike? Zar ni jednog više nema srpskog sveštenika ni učitelja, ni vodje ni sokola, kao što je negda bilo?! Zar ni jednog više plemenitog srpskog seljaka i paroka, kao što ih je negda bilo... Ima ih. Ima. Još ih ima... Al il nijesu više kao što su bili, ili su od čuda zanijemili, oglavili?! Pogledajte što učiniše braća Hrvati! Stotine i hiljade svoje hrvatske dječice iz gladnih krajeva primorskih, Istre i Dalmacije pa i ispod golih krševa hercegovačkih, sakupiše, dovedoše u Hrvatsku u plodnije krajeve, razdijeliše u domove, svoje, nahranile odjenuše... Mladice stablu svome sačuvaše... Odavna Hrvatska nije bila tako ponosna, tako istinski ponosna ni bijeli Zagreb tako lijep, kao ljetos, kad su po njemu prelijetala čitava jata tih malenih, gladnih tičića i orila se njihova pjesma radosna. Njih Majka njihova nije zaboravila, njih braća njihova nijesu ostavila. Pa i svi drugi narodi brinu se za sirotinju svoju. A ti sirotinjo srpska, ko li se za te brine? Ko li mi tebe žali? Gdje li će se tvoja tužna pjesma zaoriti? O, sirotinjo srpska, ti si i Bogu teška! Srbi! Braćo! Djeco moja! Primiće se gladna godina. I zvjerka u šumi brine se kako će zvijere svoje prehraniti. A zar ćete vi pustiti djecu braće svoje da skapaju? Sramota bi bila tražiti pomoć od koga drugoga. dok još ima i jednog Srbina. Zato ne bi smjelo biti ni jedne imućnije srpske kuće, kojoj je stalo do imena i opstanka narodnog, a koja ne bi prehranila po jedno siročje. Ni jedne, kojoj je stalo do obraza, da joj ne crveni i ne tamni na dan suda narodnoga. A taj će dan doći. Kome na slavnu, kome na sramotu. Pitaće se, gdje je ko bio i šta je radio? Polagaće se račun. Pitaće se, ko je bio brat a ko li nebrat: ko bi vjera a ko li nevjera! [...] Ni vješala ni tamnice, ni topovi ni granate, nijesu tako strašne - jer su dušmanske. Nijesu tako teške, kao nemar tvoj Srbije, ako ne sačuvaš narodu svome ono, što se sačuvati može - djecu! Jer biće dana i biće sreće, i biće ljudi, al Srba neće...“ „Šta čutiš... čutiš Srbije tužni?“, *Novosti*, br. 311, god. XI, 9. 11. 1917, Zagreb, 2-3. Autorica

navedenog poziva oglasili su se u *Novostima* poznati hrvatski književnik Ivo Vojinović¹⁹ i Zlata Kovačević Lopašić.²⁰ U spisu bez oznake šifre, broj dokumenta 224.665 od 30. studenoga 1917. godine, nalazi se primjerak časopisa *Novosti* sa člankom „Sabiranje za siromašnu istarsku, dalmatinsku i hercegovačku djecu“²¹, primjerak časopisa *Hrvatski dnevnik* s člankom „Nelijep postupak s hercegovačkom djecom“²², te primjerak časopisa *Obzor* s člankom „Pomozimo našoj mukotrpnjoj braći“.²³ Najavu putovanja srpske djece nalazimo u spisu oznake 91-16/30 od 13. studenoga 1917. godine, gdje se spominje da će 14. studenoga otputovati 230 srpske djece. Najava spomenutog putovanja odasлана je *Središnjem odboru*, usputnim željezničkim postajama u Konjicu, Žepču, Maglaju, Doboju i Derventi da se pobrinu za opskrbu djece hranom i vodom na proputovanju.²⁴ O putovanju prve skupine od 230 srpske djece govori se i u dopisu Zemaljske vlade od 15. studenoga 1917. godine, upućenog u Mostar. Iz priloženih dokumenata je vidljivo da je bilo došlo do smanjenja broja osiguranih smještajnih mjesta u Hrvatskoj, odnosno da preostalih 370 mjesta mostarsko područje mora podijeliti s bihačkim okruženjem. U ovom se spisu nalazi i najava *Središnjem odboru*, kotarskim uredima u Višegradu, Foči, Rogatici i Sarajevu o putovanju nove skupine djece 21. studenoga 1917. godine.²⁵ Spis oznake 91-16/44, od

navedenoga teksta je Georgina Stojanović iz Prijedora (Šovljakov 2021: 120).

¹⁹ Vojinović navodi da je prilikom proslave svoje šezdesetgodišnjice u Kraljevskom hrvatskom kazalištu, među darovima našao i jednu cigaretu omotanu *hiljedarkom*. Dalje traži oprost zbog svoga zaborava vezano za potrebu prehrane djece te nastavlja „evo ti one iste hiljedarke, pa kupi kruha, razdijeli ga dječici i reci im neka se pomole za pobratima koji mi dade načina da im pomognem.“ *Novosti*, „Šta čutiš... čutiš Srbine tužni?“ , god. XI, br. 313, 10. 11. 1917, 2-3.

²⁰ Zlata Kovačević Lopašić navodi: „Veliko je srce u majke Hrvatske. Prigrnjuje ona i sive ptiće, srpske sokoliće. Zagreb naš bijeli, gdje se stiče dobar narod naš ima srca za sve jadne, bijedne. Otvorit će se dveri jadnoj djeci gladnoj širom doma. Naći će hrane za svu djecu naroda našega, teško iskušana. Šaljite ih samo s ovu stranu Save na Središnji zemaljski odbor za zaštitu ratne sirotinje. Razdijelit će ih onima koji ih žele prigrlliti, a tih je, Bogu hvala, i Hrvata i Srba i Slovenaca. ‘Narodna zaštita’ nije samo papir omrčen crnim slovima, već je to glas duše naroda. Čitaj, majko srpska, kako se dočekuju djeca. Sva su djeca, koja stradavaju, jednaka i mila i draga. Svu žele spasiti, ta ona su naša nada. Za sve traže skloništa od teškog ratnog doba. Neće mirovati, dok i zadnje stradajuće dijete ne skloni u sigurnu zavjetrinu, pred strašnom ratnom olujinom. Ne plač’, srpska majo. Sveta je riječ Nikole Boroevića: Što je zlatna kruna grbu, Neka bude Hrvat Srbu. Što je dragi kamen zlatu. Neka bude Srb Hrvat.“ „Ne plač srpska majko!“ , *Novosti*, god. XI, br. 313, 10. 11. 1917, 3. Zlata Kovačević Lopašić bila je jedna od tri predsjednice Gospojinskog odbora iz Zagreba koji je djelovao u sklopu Središnjeg odbora (Šovljakov 2021: 119-120).

²¹ Članak govori o akciji skupljanja novčanih priloga, odjeće i obuće za djecu na prehrani. Navode se i imena nekih darovatelja. Usp. *Novosti*, br. 344, 12. 12. 1917, 2.

²² U članku se govori o pronalasku troje djece u Indiji koja žive u neodgovarajućim uvjetima. Poziva se na vođenje bolje brige o djeci. Usp. *Hrvatski dnevnik*, br. 286, 16. 12. 1917, 3.

²³ U kontekstu nadolazećeg blagdana Sv. Nikole u članku se napominje da postoje djeca kojoj roditelji ne mogu dati ni komadić kruha. U istom se članku navodi i broj odaslane djece, uz napomenu da će se nastaviti smještati djeca „pri čemu će se uzeti u obzir samo zapadni krajevi Istre i pravoslavna djeca iz Bosne, jer je ove do sada najmanje smješteno u opskrbu“. Usp. *Obzor*, god. LVIII, br. 329, 2. 12. 1917, 3.

²⁴ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1917, kut. 176, šif. 91-16/30, br. 210.139/17.

²⁵ Usp, isto, šif. 91-16/25, br. 211.952/17.

20. studenoga 1917. godine, sadrži najavu dolaska 350 srpske djece u Bosanski Brod 22. studenoga, te naputke usputnim postajama da se pobrinu za djecu u Žepču i Derventima.²⁶ Spis oznake 91-16/29 od 29. studenoga 1917. godine sadrži najavu Zemaljske vlade *Središnjem odboru* o dolaska srpske djece s bihačkog područja 8. prosinca u Bosanski Novi i s hercegovačkog područja 6. prosinca 1917. godine u Bosanski Brod, kao i dopise odaslane u Bihać, Maglaj, Bosanski Brod, Rogaticu, Čajniče i Foču u vezi sa organizacijom samoga putovanja. Iz priložene je tablice vidljivo da su do tada otputovale dvije skupine srpske djece i to ukupno 407 djece.²⁷ U spisu 91-16/40, od 3. prosinca 1917. godine nalazi se obavijest okružnim vlastima u Bihaću vezano za transport djece od 8. prosinca 1917, obavijest Direkciji vojnih željeznica u Banja Luci da osiguraju vagone za prijevoz djece²⁸, a u istom se spisu nalazi i nekoliko primjeraka časopisa *Bosnische Post* i *Sarajevoer Tagblatt*. U članku „Die Wintererholung der armen Landkinder“ časopisa *Bosnische Post* piše općenito o samoj akciji, ne izdvajajući posebno nacionalni predznak dječjih skupina.²⁹ Isti je časopis objavio 21. prosinca 1917. godine poziv sugrađanima osječkog načelnika dr Pinetrovića, kao predsjednika Odbora za zaštitu obitelji mobiliziranih i poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije u slobodnom gradu Osijeku, da podrže akciju udomljavanja ili da ju financijski podupru.³⁰ U članku „Neunte Feriakolonie hercegovinischer Kinder nach Kroatien“ *Sarajevoer Tagblatt* opisuje putovanje devete ferijalne kolonije. Pored opisa spomenutog putovanja, tu su cjeloviti podaci o datumima i broju odaslane djece do momenta pisanja navedenoga članak. U članku se govori i o akciji prikupljanja pomoći za odjeću i obuču.³¹ U spisu bez oznake, broj predmeta 228.820 od 10. prosinca 1917. godine, nalazi se prijepis dokumenta poslatog dr Šiloviću u vezi sa informacijom otpreme nove skupine od 200 djece. Tu je i nova tablica u koju su uključena i srpska djeca s bihačkog područja, po kojoj su iz ona Bihaća otputovala 7. i 8. prosinca 1917. godine, čime se broj poslana srpske djece do 12. prosinca 1917. popeo na 521 dijete.³² Spis 91-16/39 sadrži podatak da je do 18. prosinca 1917. godine u Hrvatsku smješteno 618 srpske djece, da je za njih osigurano oko 1000 mjesta, i to za bihački okrug 400, a za Hercegovinu 600, te najavu putovanja 26. prosinca 1917. godine.³³

Arhivsko gradivo za 1918. organizirano je po istome principu kao i gradivo iz 1917. godine. Iako je u arhivskom gardivu moguće pronaći nekoliko spisa koji se bave i problematikom slanja djeca na prehranu, u inventaru se ovoga fonda to nigdje izravno ne spominje.³⁴ Također je bitno naglasiti da o ovoj problematici možemo pronaći određene podatke u tek nekoliko spisa. Tako se u spisu oznake 91-29 nalazi jedan dokument od 12.

²⁶ Usp. isto, šif. 91-16/44, br. 216.641/17.

²⁷ Usp. isto, šif. 91-16/29, br. 223.670/17.

²⁸ Usp. isto, šif. 91-16/40, br. 226.162/17.

²⁹ Usp. *Bosnische Post*, br. 285, 14. 12. 1917, 4.

³⁰ Usp. Usp. „Eine Aktion zur Aufnahme von Kindern aus Bosnien in Osijek“, *Bosnische Post*, br. 291, 21. 12. 1917, 4.

³¹ Usp. *Sarajevoer Tagblatt*, br. 289, 13. 12. 1917, 4.

³² Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1917, kut. 176, br. 228.820/17.

³³ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1917, kut. 176, šif. 91-16/39, br. 236.949/17.

³⁴ Na određenu socijalnu notu arhivskog gradiva upućuje odrednica u inventaru ZVS 291 Školstvo, 91-29(151-440) Prikupljanje novčanih sredstava za ratnu siročad, kao i odrednica ZVS 292 Školstvo, 91-43 Briga o udovicama i ratnoj siročadi.

srpnja 1918. godine s podacima da je s banjalučkog područja na prehranu odaslano 866 ratne siročadi, jedan dokument iz kotara Prnjavor da je na prehranu poslano 40 djece, dokument od 27. srpnja 1918. s podacima o donaciji sredstava *Središnjem odboru* poduzeća Ašer Alkalay iz Sarajeva, te jedan dokument od 4. studenoga 1918. koji govori o potrazi dvoje djece Manojle Vranješ iz Vitaljine kod Ljubuškog.³⁵ Zanimljivi su podaci o pregledanju ferijalnih kolonija, koje je izvršio učitelj Stanko Mitrović iz Bileće, a koji se nalaze u spisu oznake 81-1072/3, od 27. srpnja 1918. godine.³⁶ O postojanju navedenoga gradiva nemoguće je saznati bilo što iz pratećeg arhivskog inventara za 1918. godinu jer pod navedenom oznakom stoji da je riječ o arhivskom gradivu koje sadrži personalije učitelja.

Nakon završetka Prvoga svjetskoga rada Bosnom i Hercegovinom jedno kratko razdoblje upravlja Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH.³⁷ Arhivsko gradivo iz ovoga fonda organizirano je slično kao i gradivo iz austrougarskog razdoblja. Riječ je o vrlo malom fondu koji sadrži 8 kutija prezidijalnog i 28 kutija općeg gradiva. U ovom je fondu moguće pronaći popise djece koja se vraćaju kući³⁸, te arhivsko gradivo koje govori o odgodi povratka djece.³⁹ Iako se u inventaru ovoga fonda nigdje ne nalazi oznaka 86/219-253, u spisu s navedenom oznakom našli smo popis srpske djece koja su smještena u Požegi i Novskoj.⁴⁰

Nakon Narodne vlade Narodnog vijeća za BiH, Bosnom i Hercegovinom upravlja Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.⁴¹ Ovaj fond sadrži 260 kutija općeg arhivskog

³⁵ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-I, fon. ZV BiH, god. 1918, kut. 291, šif. 91-29.

³⁶ Usp. Isto, kut. 248, šif. 81-1072/3, br. 142.666/18.

³⁷ „Na cijelom području jugoslovenskih zemalja u sastavu Austro-Ugarske Monarhije stvorena je organizacija Narodnog vijeća Slovenaca, Srba i Hrvata. Ova organizacija imala je karakter vrhovne vlasti i izvršila je pripreme za ujedinjenje jugoslovenskih naroda i stvaranje nove države. Narodno vijeće imenovalo je Narodnu vladu i njeno poslovanje teklo je od 3. novembra 1918. godine. Zvanični naziv bio je Vlada Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini ili Narodna vlada Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini. Pored ovih naziva često se upotrebljava i naziv Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Prvi predsjednik Narodne vlade za BiH bio je Atanasije Šola. Likvidacija Narodnog vijeća značila je i likvidaciju Narodne vlade. Rad Narodne vlade protegao se kroz cijeli januar 1919. godine i može se uzeti da je radila od 1. novembra 1918. do 31. januara 1919. godine.“ *Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu u Hercegovinu 1918. i 1919.* prezidijal i opšta (izradila Krunoslava Lovrenović-Zeba), Arhiv BiH, 1980, 1.

³⁸ Riječ je o djeci iz Ljubuškog, Sanskog Mosta i Bihaća, koja su bila smještena na području Novske. Usp. Arhiv BiH, sig. NVSHS, fon. Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH, god. 1918, kut. 4, šif. 62-99/39.

³⁹ Usp. Arhiv BiH, sig. NVSHS, fon. Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH, god. 1918, kut. 8, šif. 91-16/151, br. 277.933/18 i šif. 91-16/157, br. 277.933/18.

⁴⁰ Usp. Arhiv BiH, sig. NVSHS, fon. Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH, god. 1918, kut. 7, šif. 86-219/253, br. 252.874/18.

⁴¹ „Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu počela je da radi 1. februara 1919. godine. Ona je bila vrhovni upravni organ za administrativno-teritorijalne organe u Bosni i Hercegovini. Prema odluci Ministarskog savjeta, Narodna vlada Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu je trebalo da prestane da radi 31. decembra 1918. godine. Međutim, proces likvidacije Narodne vlade i obrazovanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu trajao je čitav mjesec dana. Organizacione promjene u strukturi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu bile su vrlo česte. Te promjene bile su u skladu s organizacijom Državne vlade. Usklađena prema svim

gradiva. Model organiziranja ovoga organa vlasti bio je sličan austrougarskom, što je vidljivo iz tematskih odrednica i klasifikacijskih oznaka predmeta. Inventar koji prati ovaj fond temeljitije je urađen od svih prethodnih jer sadrži objašnjenje sadržaja svakoga spisa koji se u pojedinoj kutiji nalazi.⁴² U spisu oznake 91-16/4 nalazi se Šilovićev dopis Narodnoj vladi od 18. siječnja 1919. godine kojim ih obavještava da su uputili poziv odborima koji se brinu za smještaj djece da ih još ne šalju kući⁴³, te dopis Zemaljske vlade od 19. veljače 1919. okružnoj vlasti u Mostaru i Odboru za potpomaganje srpsko-pravoslavne sirotinje u Sarajevu o navraćanju djece.⁴⁴ Spis oznake 91-16/7 sadrži dokumentaciju koja se odnosi na početak povratka djece, odnosno informaciju od 7. svibnja 1919. kojom Zemaljska vlada javlja *Središnjem odboru* i svim okružnim vlastima i kotarskim uredima da je odobren besplatni vlak do 18. lipnja 1919. za povratak djece. U istom se spisu nalazi i jedan akt od 26. travnja 1919. godine Zemaljske vlade Povjereništvu saobraćaja da se dozvoli Upravi željezničke postaje u Bosanskom Brodu izdavanje besplatnih voznih karata.⁴⁵

U sklopu Zemaljske vlade za BiH postojao je Odjel za socijalnu politiku koji je administrirao do kraja 1919. godine. Ovaj fond sadrži samo šest kutija. Inventar ukazuje na postojanje dva spisa koji se bave pitanjem djece na prehrani.⁴⁶ Spis broj 3484 sadrži izvješće od 28. ožujka 1919. godine o stanju djece smještene u Irigu koje je sačinio Kosta Krajšumović⁴⁷, a spis broj 4694 poziv Zemaljskoj blagajni da namiri Zemaljskoj vladi – Povjereništvu za socijalnu politiku – troškove prehrane djece na povratku kući.⁴⁸

tim promjenama, organizacija Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu izgledala je ovako: A) odjeljenja Zemaljske vlade: I - Odjeljenje za unutrašnje poslove, II - Odjeljenje za poljoprivredu, III - Odjeljenje za pravosuđe, IV - Odjeljenje za prosvjetu i vjere i V - Odjeljenje za građevine; B) Delegacija Ministarstva finansija: C) povjereništva ministarstava: za socijalnu politiku i agrarnu reformu, za šumarstvo i rudarstvo, za obrt i trgovinu, za saobraćaj, za ishranu i obnovu i Odsjek za zdravstvo. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu djelovala je do 11. jula 1921. godine, kada je osnovana Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu.“ *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 50.

⁴² O problematici djece na prehrani u Hrvatskoj nalazimo u arhivskom gradivu koje ima naslov *Ratna skrb, ratna siročad*, oznaka spisa 91-16/4 – *Dopis o povratku bosanskohercegovačke djece iz Hrvatske u zavičaj*, te spisu oznake 91-16/7 – *Izveštaj o povratku bosanskohercegovačke djece iz Hrvatske, Bačke i Banata u zavičaj*. Usp. *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919–1921, sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa*, Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine – Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1991.

⁴³ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, fon. Zemaljska vlada za BiH, god. 1919, kut. 63, šif. 91-16/4, br. 197/19.

⁴⁴ Isto, br. 184.662.

⁴⁵ Isto, šif. 91-16/7, br. 4.829.

⁴⁶ Riječ je o spisima oznake 3484 – *Izveštaj o djeci u Irigu* – i broj 4694 – *Prehrana djece na povratku u zavičaj*. Usp. *Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fond Socijalne politike* (izradila Samija Sarić), Arhiv BiH, 1981.

⁴⁷ Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, fon. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Odjel za socijalnu politiku, god. 1919, kut. 2, br. 3482. U inventaru je napravljena greška jer stoji oznaka spisa 3484.

⁴⁸ Usp. Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, fon. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Odjel za socijalnu politiku, god. 1919, kut. 2, br. 3484 i 4694.

Fond Povjereništva Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu sadrži osam kutija za 1920. i isto toliko za 1921. godinu.⁴⁹ Međutim, u Arhivu BiH smo pronašli dvije kutije koje sadrže oznaku Povjereništvo Ministarstva za socijalnu politiku 1919. godine, dok je u inventaru spomenuti fond obrađen tek od 1920. godine. U prvoj kutiji iz 1919. godine pronalazimo dva predmeta koja se bave problematikom prehrane djece u Hrvatskoj. Prvi predmet od 29. lipnja 1919. godine sadrži obavijesti Oblasnom odboru u Zagrebu, kotarskim uredima i ispostavama i okružnim oblastima o produženju roka do konca kolovoza 1919. za besplatan povratak djece s prehrane, a u drugom od 11. listopada 1919. dokument koji govori o povratku jednoga srpskoga djeteta s banjalučkog područja koje je greškom stiglo u Sarajevo.⁵⁰

U fondu Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži – nalazi se sedamnaest kutija vremenskog raspona 1919–1922. godina.⁵¹ U spisu broj 232 od 16. listopada 1919. godine Oblasna zaštita djece u Sarajevu moli Oblasnu zaštitu djece u Novom Sadu za pomoć oko organiziranja povratka srpske djece u Bosnu i Hercegovinu.⁵² U predmetu broj 1804 od 21. listopada 1919. godine okružni upravitelj iz Mostara skreće pozornost Oblasnom odboru zaštite djece u Sarajevu o određenoj nekoordinaciji povratka djece na područje Trebinja i Bileće, pokrivanju troškova povratka i potrebi organiziranja većih skupina djece.⁵³ U istoj se kutiji nalazi predmetu broj 2278 od 10. studenoga 1919. godine s dopisom velikog župana iz Bjelovara koji moli Predsjedništvo vlade za BiH za izdavanje određenih odredbi za povratak djece iz BiH koja se još uvijek nalaze na njihovu području.⁵⁴ U spisu broj 2997/20 od 24. ožujka 1920. godine nalazi se dopis doma iz Zemuna u kojem se poziva Oblasna zaštita mladeži u Sarajevu da preuzme nekoliko djece iz BiH koja se nalaze u njihovu domu. Iz popisa je vidljivo da je riječ o djeci iz Krupe, Ključa, Prijedora i Gacka.⁵⁵ U spisu broj 1472/21 od 19. ožujka 1921. godine nalazi se dopis upućen bosanskohercegovačkim vlastima iz Zagreba od strane vladinog tajnika u vezi sa pronalaskom jednoga srpskoga djeteta iz Sanskoga Mosta.⁵⁶

⁴⁹ Prilikom izrade inventara Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fond socijalne politike Samija Sarić, nakon fonda Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu - Odjel socijalne politike 1919, navodi fond Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1920–1921. Unutar Povjereništva djelovalo je nekoliko odsjeka, a među njima i Odsjek za zaštitu djece i mladeži. Usp. Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fond Socijalne politike (izradila Samija Sarić), Arhiv BiH, 1981, 2.

⁵⁰ Arhiv BiH, Povjereništvo Ministarstva za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži, god. 1919, kut. 1, br. 8645/1919.

⁵¹ Ovaj fond nema sačinjen inventar niti je upisan u inventar *Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fonda Socijalne politike*, što bi u neku ruku bilo logično.

⁵² Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži, god. 1919, kut. 2, br. 232.

⁵³ Isto, br. 1804.

⁵⁴ Isto, br. 2278/1919.

⁵⁵ Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži, god. 1920, kut. 2, br. 2997/20.

⁵⁶ Arhiv BiH, sig. ZVBH-2, Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži, god. 1921, kut. 2, br. 1472/21.

Arhivsko gradivo o djeci na prehrani nalazi se i u fondu Pokrajinska uprava za BiH⁵⁷, Odjeljenje za socijalnu politiku.⁵⁸ Ovaj fond ima raspon od 1921. do 1924. godine, a sadrži 28 kutija. Samo se u arhivskom gradivu za 1923. godinu u dvije kutija nalazi gradivo o djeci na prehrani. U jednom se spisu nalazi izvješće od 5. lipnja 1919. godine o nadzoru uvjeta boravaka 473 pravoslavne djece na području Stare Pazove. U prilogu se nalazi i popis djece s imenom, prezimenom, imenom oca, mjestom odakle je, mjestom trenutnog smještaja i imenom i prezimenom udomitelja. Iz popisa se vidi da je riječ o djeci iz Trebinja, Nevesinja, Gacka, Glamoča, Krupe, Petrovca, Sanskog Mosta, Livna i Bihaća.⁵⁹ U istoj se kutiji nalazi i jedan spis koji sadrži dokumentaciju iz 1918. godine, odnosno poziv *Središnjeg odbora* kotarskim uredima u Sanskom Mostu, Ljubuškom i Bihaću u vezi sa povratkom djece. U prilogu je i izvješće o pregledu i popisu djece smještene na području Novske. Na popisu se nalaze djeca iz Gacka, Sanskog Mosta, Bihaća, a tu su podaci i o njihovim udomiteljima.⁶⁰ U inventaru ne postoje podaci o postojanju spisa broj 11872/23 koji govori o povratku nekoliko djece iz Bileće.⁶¹ U istom se spisu nalazi nekoliko dokumenata koji govore o potrazi za djecom iz Bileće koja su ostala u Mađarskoj. U prilogu se nalaze i imena osmoro djece koja su na prehrani u Mađarskoj.⁶²

ZAKLJUČAK

Glavnina arhivskog gradiva u vezi sa problematikom slanja srpske djece na prehranu nalazi se u fondu Zemaljske vlade za BiH 1917. i 1918. godinu i to u gradivu koje se odnosi na funkcioniranje škola. Nakon završetka Prvog svjetskoga rata i prestanka postojanja Austrougarske monarhije, Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine SHS. Unutar navedenog državnog okvira došlo je do nekoliko preustroja državne vlasti, tako da

⁵⁷ „Poslije ukidanja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu formirana je Pokrajinska uprava koja je počela da radi 11. jula 1921. godine, kao najviši organ uprave u Bosni i Hercegovini. Na čelu Pokrajinske uprave bio je pokrajinski namjesnik. Period egzistiranja ove uprave karakterišu česte administrativno-teritorijalne promjene: okružne oblasti, kotarski uredi i kotarske ispostave transformišu se u okružna načelstva, a sreska načelstva u sreske ispostave. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu imala je pet odjeljenja: Odjeljenje za unutrašnje poslove ili Administrativno odjeljenje. Odjeljenje za poljoprivredu i vode s Generalnom inspekcijom voda. Odjeljenje za pravosuđe. Odjeljenje za prosvjetu i vjere i Odjeljenje za socijalnu politiku. Pokrajinska uprava 1923. godine stupa u likvidaciju, koja je okončana tek krajem februara 1924. godine.“ *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 51.

⁵⁸ Odlukom Ministarstva socijalne politike od 11. 11. 1921. godine povjereništva socijalne skrbi pretvorena su u odjeljenja socijalne politike pojedinih pokrajinskih uprava. Odjeljenje socijalne politike u Sarajevu imalo je pet odjela i statistički ured. Jedan od odjela je bio i Odsjek za zaštitu djece i mladeži. Usp. *Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fond Socijalne politike* (izradila Samija Sarić), Arhiv BiH, 1981, 3.

⁵⁹ Usp. Arhiv BiH, sig. PU, fon. Pokrajinska uprava za BiH – Odjeljenje za socijalnu politiku, god. 1923, kut. 4, br. 8977/23.

⁶⁰ Isto, br. 9876/23.

⁶¹ Arhiv BiH, sig. PU, Pokrajinska uprava za BiH – Odjeljenje za socijalnu politiku god. 1923, kut. 5, br. 6625/22.

⁶² Isto, br. 11872/23.

se u svakom od fondova iz navedenoga razdoblja može pronaći nešto arhivskog gradiva koje govori o boravku i povratku djece s prehrane iz Hrvatske i Vojvodine. Iz navedene se dokumentacije uglavnom se vidi kada je akcija pokrenuta, tko ju je vodio, kao i zaduženja koja su imale kotarske vlasti, ali i kotarski uredi kroz koje su vlakovi s djecom prolazili. Bitno je naglasiti da u Arhivu BiH pronađeno arhivsko gradivo o ovoj problematici otkriva tijekom organiziranja putovanja tek nekoliko prvih skupina djece. Izvjesno je očekivati da je i za slanje kasnijih skupina morala postojati određena dokumentacija, ali nju u Arhivu BiH nismo pronašli. Posebno je indikativno da nismo pronašli ni potpune popise djece koja su slata na prehranu, iako se sačinjavanje takvih popisa u arhivskom gradivu spominje. Tek smo pronašli manji dio popisa djeca. Bez obzira na oskudnost arhivskog gradiva, Arhiv BiH je nezaobilazan izvor svima onima koji žele znati nešto više ili pisati o problematici slanja srpske djece na prehranu.

IZVORI I LITERATURA

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Fondovi

- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1917. i 1918.
- Vlada Narodnog vijeća SHS za BiH 1919–1924.
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919–1921.
- Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1920–1921.
- Povjereništvo za socijalnu politiku – Oblasni odbor za zaštitu djece i mladeži

Inventari

- *Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu u Hercegovinu 1918. i 1919. prezidijal i opšta* (izradila Krunoslava Lovrenović-Zeba), Arhiv BiH, 1980.
- *Povjereništvo Ministarstva socijalne politike za Bosnu i Hercegovinu 1919–1924, Fond Socijalne politike* (izradila Samija Sarić), Arhiv BiH, 1981.
- *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, opći spisi 1915–1918, sumarno-analitički inventar* (priređila Mina Kujović), Arhiv BiH, 2007.
- *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919–1921, sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa* (izradila Samija Sarić), Sarajevo, 1981.

Literatura

- Bakula Anđelić, Marinka, Kovačević, Dražen. „Živi smo!“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Zagreb, 2009, 208-228.
- Ćorić, fra Didak (ured.). *Fra Didak Buntić, spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, Kršćanska sadašnjost – Provincijalat Hercegovačke franjevačke provincije, Zagreb – Mostar, 1978.
- Knezović, Oton. *Život i rada fra Didaka Buntića*, Zagreb, 1938.
- Krajačić, Ljudevit. *Sinopsis na spasavanje istarske, bosanskohercegovačke i dalmatinske djece*, Zagreb, 1921.
- Kolar, Mira. *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2008.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmaciji u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvoga svjetskog rata“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 311-337.
- Kujović, Mina. „Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917– 1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 6, Institut za istoriju, Sarajevo, 2010, 35-49.

- Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav. „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvoga svjetskoga rata“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hercegovačka franjevačka provincije Uznesenja BDM, Zagreb, 2009, 230-271.
- Nikić, Andrija. *Godine gladi – povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916 – 1919)*, Mostar – Veljaci, 1995.
- Novaković, Šimun. „Slanje hercegovačke djece tijekom Prvoga svjetskoga rata na prehranu u Hrvatsku u svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine“, u: *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini (1917–2017)*, Zbornik radova, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, HKUD Didak, Mostar, 2020, 27-101.
- Puljiz, Vlado. „Prilike u Hercegovini i spašavanje gladne djece u Prvom svjetskom ratu“, *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Zagreb, 2009, 197.
- Szabo, Agneza. „Josip Šilović, voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, 9. lipnja 2015, Vukovar, 2016, 293-309.
- Šakota, Marinko (ured.), *Didak, 90. obljetnica spašavanja od gladi naroda Hercegovine*, Glasilo Dana fra Didaka Buntića, god. II, broj 2, Fram-Ziral, Mostar, 2007.
- Šovljakov, Mara. *Glad u Bosni i Hercegovini i smještanje 10.000 dece u Karlovačku mitropoliju 1917-1920*, Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Vojvodine, Istorijski arhiv Užice, Banja Luka – Novi Sad, 2021.

Šimun NOVAKOVIĆ, PhD

**MATERIAL FROM THE ARCHIVES OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA ABOUT SENDING
SERBIAN CHILDREN FOR NOURISHMENT TO CROATIA
AND VOJVODINA DURING 1917 AND 1918**

Summary

408

Because of the working age population departure to war, drought and low purchase prices of the cattle, the famine arose in Bosnia and Herzegovina during the late summer of 1917. The most vulnerable were the children and the elderly. In given circumstances, the *Central Committee for the Care of Families of Mobilized Soldiers and Soldiers who Died in the War of the Kingdom of Croatia and Slavonia* initiated program of moving children from the worst affected counties in Bosnia and Herzegovina to Croatia and then to Vojvodina. The most of the Serbian children who were sent for nourishment were from the Eastern Herzegovina, Bihać area and Eastern counties that were part of the District of Sarajevo. The said initiative could be in part reconstructed by looking into the archival material of the Archives of Bosnia and Herzegovina. The most of the archival material is in the fond of the National Government for Bosnia and Herzegovina, and one part of it is in the archival material of the organ that governed Bosnia and Herzegovina after the end of the World War I. That is the archival material from the fonds of the National Council of SCS for Bosnia and Herzegovina, National Government of Bosnia and Herzegovina 1919-1921, the Trusteeship of the Ministry of Social Affairs for Bosnia and Herzegovina 1920-1921, the Trusteeship of the Ministry of Social Affairs – District Committee for the Care of Children and Youth, and the Provincial Government for Bosnia and Herzegovina.